

De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800 (5)

Ook voor de kwakzalvers was omstreeks 1800 de krant een middel om zich tot de klantenkring te wenden en, zoals dat in het reclamejargon zo mooi heet, voor te lichten. Door middel van een advertentie konden ze voor een redelijk bedrag veel meer mensen bereiken dan ze op de markt ooit in één keer konden beschreeuwen, al schuwden ze daarnaast ook het optreden op de markten niet. Maar via de krant bereikten ze een ander publiek en misschien kregen hun advertenties een beetje mee van de betrouwbaarheid die de kranten toen nog veel meer dan nu hadden. Daarom vinden we tussen aankondigingen van nieuw verschenen, meestal vrome, boekwerken en andere keurige annonces hun kwakzalvende oproepen. Met wat vreemde woorden werd een sfeertje van geheimzinnigheid opgeroepen, terwijl absolute zekerheid werd beloofd: wie zich met het aangeprezen middel behandelt, geneest beslist. En geloof maar niet dat het alleen ging om haaruitval: „'t Alom berucht Arcanum Antiaphrodisiacum Culemburgo Hallense of *Hals Culemborgs Geheim* tegen de *Venus-Ziekte*, waar door men zig zelfs onfeilbaar, het meest in 30 a 40 dagen, gaande en staande, zonder verzuim van enige Affaires en dat het niemand merkt, geneest van de *Venus-Ziekte*, en alle *deszelfs* toevallen, al was die ziekte noch zo verouderd, en zelfs niet alleen in de sappen, maar tot in de Beenderen en 't Merg ingedrongen". Men kon ook een ander middel kopen voor de somma van f 1,20 per doosje, in de boekhandel van de erven J. van Rossum, aan de Bakkersbrug. Dat ging om „de zoo wijdberoemde Venus-Pillen. Dezelve zijn goed, niet alleen voor pas gekreegene, maar ook voor verouderde ongemakken. Men gebruikt, driemaal 's daags, twee Pillen. Dezelfen geneesen alles radicaal en zonder ongemak, zelfs kan men niet merken dat men medicineert". Zo gemakkelijk ging dat, zonder vies ogende of ruikende smeerseltjes. Een indrukwekkend middel moet ook geweest zijn een „thans uitgevonden zeker *Medicament*, onder den naam van Savon de Paris. Dit middel is vervaardigd door een waardig *Menschenvriend*, en geneest vast de Winter-handen en voeten, en *Winter-Pulden* (ik weet niet wat dat zijn, 't H.); is ook een best middel voor Zomervlakken en Puisjes in het Aangezigt". Men kan uit dat soort advertenties ook nog aflezen met welke kwalen de mensen toen sukkelden en hoe deze genezers spekulcerden op schaamtegevoelens en wanhoop van hun slachtoffers. Hoezeer ze zelf ontbloot waren van enige schaamte blijkt wel uit de volgende advertentie: „*Magnesia Alba Anglicana of Anti Hypochondriana* van den Heer J. Teissier. Het is een zeer ligt, wit en onvoelbare Poeder, zonder smaak of reuk, vriend van alle Lighaamsgestellen, en

't best Huysmiddel ooit gekend, tegen *gebrek van Verteering, Scherpe Uitslag, Scheurbuik* en de meeste ziekten aan welke men onderhevig is". Een bijzonder geneesmiddel was het, want „in geval van Schrik, hetzelfde eens gebruikt voorkomt men alle gevaar, en voor Zwangere Vrouwen 2 a 3 giften daags verligt de pijn van den Arbeid en bevordert een gelukkige verlossing".

Met zulke advertenties zouden hele jaargangen van het Maandblad Oud-Utrecht gevuld kunnen worden. Er zal wel geen twijfel over bestaan dat het hier om kwakzalversmiddelen gaat. Ook zullen we wat dat betreft weinig moeite hebben met het herkennen van onofficiële geneeskunde in de telkens weer terugkerende advertentie: „De Geestelijke Dochters uit het Klooster te Cranenburg zijn wederom in deze Stad gekomen, om onder toelating van het *Collegium Chir.* de remedie tegens de Kanker te appliceeren". Genezing via handoplegging of gebed lijkt me. Daar hadden de plaatselijke artsen, verenigd in het Collegium Chirurgicum, geen bezwaren tegen, zonder dat we daaruit mogen afleiden dat het een altijd helpende geneeswijze was.

Kiespijn moet toen ook een plaag zijn geweest, al was het snoepen van suiker nog lang niet zo'n gewoonte geworden als nu. Men dacht dat de sterfte onder jonge kinderen zo hoog was, omdat het tanden krijgen zo gevaarlijk was. En dus waren er krachtige middelen tegen, zoals uit de volgende advertentie blijkt.

12/9-1795. ALGEMEEN WELZIJN. Aan alle ouders, die omtrent 't lot hunner pasgeboorne zuigelingen niet onverschillig zijn, wordt een zeker en wel beproefd uitwendig middel aangeboden, bestaande in JOBS TRAANEN, ter SECUURE VOORKOOMING en WEEDERHOUDING der anderzins veel al DOODELYK KINDERSTUIPJES; tevens geschikt, om zoo Voor; als By de verschijning der Tandjes en Kiesjes, de kindertjens MIDDELYK by 't leeven te behouden, en van pynen te bevryden, (des diend men zig voor uit van 't zelfde te voorzien eer het te laat is) d'armen gratis. Bejaarde Persoonen aan *Vallende ziekte* en *stuipachtige* toevallen onderhevig, kunnen zig mede met vrugt 'er van bedienen".

Als ze het hadden overleefd, en ze konden het zich permitteren, konden ze met hun tand- en kiespijnen naar een dentist of tandmeester. Dat moest eigenlijk een chirurgijn zijn, maar ja, het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde was al sinds 1655 strafbaar evenals het verkopen van geneesmiddelen door iemand die geen opleiding tot apotheker had gehad en desondanks... In de medische opleiding werd een

beetje aandacht aan de tandheekkunde besteed; verder moest men zich maar in de praktijk specialiseren. Het is daarom helemaal niet onmogelijk, dat de telkens weer in de kranten adverterende tandmeesters hun gruwelijk beroep redelijk beheersten. Of waren het toch kwakzalvers? In Utrecht trad toen bijvoorbeeld telkens weer en gedurende vele jaren Simon Nathans op; men kon bij hem een abonnement nemen voor tandverzorging. Hij verrichtte „(zoo als genoegzaam bekend is) alles wat nuttig, nodig en cierlijk aan 's menschen Tand en gedaan worden, zoo van bedaagde Lied en kinderen. Verzoekt de Heeren Doctoren en Chirurgijns, hem dienaangaande aan hunne Patienten verder te recommandeeren, twijfelt niet of zullen van zijne behandeling ten uitersten voldaan zyn". Hij was „geexamineerd en geadmitteerd kies- en tandmeester, in de geheele Bataafsche Republiek" en er waren mensen die op zijn roem probeerden te teren door zich voor een zoon van hem uit te geven, uiteraard niet tot zijn genoegen. Maar diezelfde medisch zo hoog staande genezer verkocht ook de Savon de Paris; hij ging zelfs nog verder. „NB. De zoo vermaarde en nuttige Jicht-Koussen zijn thans wederom, en in allerlei koleuren, te bekomen by den Kies- en Tandmeester *Simon Nathans* te Amsterdam. Behalve dat deeze kousen zeer wel staan, en om derzelve warmte in alle gevallen zyn aan te pryzen, is derzelve beproefde deugdzame eigenschap, te zamen met zes kleine pillen waarvan men om de agt dagen een inneemt, volkomen te herstellen van de *Jicht, Rhumatieke Pynen, Podgegra, Scheurbuik* en *Waterzucht*, verdryvende de pynen en *zwellingen*, ja zelfs *lammigheid* in *Armen* en *Beenen* en zyn zeer aangenaam van reuk". En dat lijkt toch verdacht veel op een kwakzalverswondermiddel.

Hoe weinig machtig de arm van de overheid was blijkt wel uit het feit, dat dergelijke annonces allang verboden waren. Ook dat werd via de krant bekend gemaakt, zoals bijvoorbeeld in 1798 door de agent van de nationale opvoeding die de courantiers verzocht „van geene Advertissemten, waar by een of andere Geneesmiddelen tegen verschillende ziekten, of het doen van operatiën, of iets, dat maar enigzins kan gerekend worden tot de uitoeffening van eenig gedeelte der Genees- of heekkunde te behooren, worde bekend gemaakt, in uwe Courant te plaatsen". Ze moesten eerst nagaan of de betrokkene wel over de juiste papieren beschikte. Maar als we bedenken hoeveel moeite het heeft gekost om de kwakzalverij terug te dringen door overheidsmaatregelen is het begrijpelijk, dat het niet is gelukt via een door de courantiers uitgeoefende censuur. Ook de artsen en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gelukte het niet op korte termijn.

De krant was niet bestemd voor de onderste lagen van de maatschappij, daarvan was men zich best bewust. „Daar dit bericht zeldzaam onmiddellijk aan soortgelijke menschen komen zal, vleit hij zich dat de lezers de inhoud daarvan, waar zulks nodig mocht zijn, wel willen meedelen" schreef een arts die de be-

hoftigen zou gaan behandelen. We weten, dat ook die hogere klassen met allerlei kwalen opgescheept zaten. En als we in de weekbladen van toen kijken blijkt, dat ze een grote belangstelling hadden voor medische informatie over akelige gevallen en wondermiddelen. De krant deed niet aan het vermelden van berichten over sensationele ontdekkingen door zweedse boertjes, omdat zulke informatie door de courantier niet tot zijn werkterrein werd gerekend. Als er een bericht over werd aangeboden in de vorm van een advertentie was hij wel bereid om het op te nemen, maar zelf achter zulk nieuws aanzitten was er niet bij. Toch was er duidelijk grote belangstelling voor griezilverhalen, want de weekbladen stonden er net als nu vol van. Een nieuw middel tegen kiespijn bijvoorbeeld, uitgevonden door een professor in Florence en simpel als wat. Er was een insect ontdekt, *curculio antiodontalgicus* genaamd; als men dat „tusschen den duim en voorsten vinger kneedt, tot dat zy al hun vocht verloren hebben, dan behouden deze vingers een jaar lang, ofschoon dagelijks gewaschen wordende, het zonderling vermogen, om de Kiespijn, wanneer dezelve uit bederf der kiezen ontstaat, te genezen, door slechts die vingers tegen de holte van de bedorven kies aantehouden". Een wondermiddel zo te zien, maar het blad raadde de lezers aan niet zonder meer de mogelijkheid dat het kon helpen te verwerpen. „Het gezond verstand leert ons, dat het nuttig is, alles te beproeven, wat niet kan schaden, en de geschiedenis der menschelyke kundigheden heeft ons reeds lang geleerd, dat de menschen steeds in den beginne de gewigtigste en nuttigste ontdekkingen of het geen tot dezelve leiden kon, versmaad hebben". In datzelfde blad werd de kwakzalver „een onbeschaamden weetniet, die eerlijke lieden misleidt" genoemd; „Zijn geliefkoosd geneesmiddel is eene hevige purgatief". Maar als het er op aan kwam, de smaak van het lezerspubliek te strelen, was de redactie niet te beroerd om de meest onwaarschijnlijke sensatieverhalen op te nemen. Dat zegt ook iets over de smaak van de lezers. Het volgende verhaal is een fraaie illustratie van wat ik bedoel; ondanks de beleefde vragen waar het mee wordt afgesloten lijkt het er toch ook wel op, dat de lezers erdoor aan het griezelen moesten worden gebracht.

ZELDZAAM GEVAL EENER AANHOUDENDE ONTLASTING VAN PISSEBEDDEN, UIT DE NEUS.

Briefswyze medegedeeld aan den Schryver van dit Blad.

Myn Heer!

Ik zende u het volgend berigt, ten einde gy, het zulk verkiezende, een plaats zoudt kunnen geven, in het Weekblad de Konst- en Letterbode. De Dienstmeid van, *Gysbert Slykhuys*, wonende in het Dorp Wilp, by Deventer, genaamd *Hendrika van Brummen*, oud, volgens haar zeggen, iets meer dan 35 jaren, wierd, in de maand September 1805, door hevige tandpyn gedurig aangevallen, aan de bovenste tanden ter rechterzyde en allermeest aan den hoekstand. By geen middel

vond zy meer baat, dan by het kaauwen van tabak, waar door de tandpyn telkens veranderde in zware pyn in het voorhoofd. Wanneer de tandpyn ophield en de hoofdpyn begon, had zy het onaangenaam gevoel, als of 'er zich iets levendigs van het bovenste der neus opwaarts en ook weër naar beneden bewoog. Dit gevoel had haar ook niet bedrogen. In het laatst van Sept. 1805, had zy zware tand- en vervolgens hoofdpyn gekregen, voelde dezelve beweging in een groote mate, en eindelyk kwam 'er een *Steenmot* of *Kelderzeug* (Hier, in Holland, meer bekend onder den naam van *Muur- of Kelder-Pissebed* (*Opicus Asellus L.*) *Aant. van den Redact.*) levendig uit haar neus, die van oogenblik tot oogenblik door nog zes anderen gevolgd wierd. Verscheidene maanden lang ontlastte zy, sedert dien tyd, dan eens 2, dan eens 3, dan eens meer van deze dieren. Voor enige maanden kwam iemand op de gedachten, om in elk oor de rook van een volle pyp tabak te blazen, het welk eenige uren daarna van dat gevolg was, dat 'er 17 levendige Steenmotten voor den dag kwamen. Die zelfde week wierd dat middel nog eens aangewend, en 'er kwamen nog 8 dergelyken ten voorschyn.

Sedert dien tyd gebruikt zy de middelen van iemand, die te Zutphen woont en hier of daar op het platte land wel eens als Dokter ageert; hy laat haar een, my onbekend, poeder hoog opsnuiwen en geeft haar verscheidene dranken in. Of dit de oorzaak zy, weet ik niet, maar zeker is het, dat 'er den volgenden morgen weder drie uitkropen, en van dien tyd af aan het getal van levendige Steenmotten, die zich vertoonen, hoe langer hoe grooter wordt, zoo dat het niets buitengewoons is, als 'er 30, 36 of 40 op eenen dag of nacht komen, die zoo levendig zyn, dat men werk heeft om ze in een glas te verzamelen; en zy verzekert, dat zy te zamen meer dan 400 uitmaken, sedert Sept. des vorigen jaars.

In het eerst wilde men haar naauwlyks geloven, als zy het verhaalde; maar naderhand gebeurde hetzelfde zoo dikwyls, in de tegenwoordigheid van het gansche huisgezin, dat voor my ten minsten, die deze menschen als eerlyke lieden ken, alle twyfelingen weggenomen zyn. Dewyl intuschen myn verhaal van het bovenstaande aan dezen en genen nu en dan in twyfel getrokken wierd, om dat het steunde op het getuigenis van anderen, verzocht ik, dat men my zoude laten roepen, by de minste waarschynelykheid, dat 'er weder iets dergelyks zoude gebeuren. Den volgende morgen viel dit voor, en toen zag ik voor myne oogen, dat 'er achter elkanderen tien ten voorschyn kwamen, die ik mede naar huis nam in een fleschje met Genever zette en tot myne verbazing 5 minuten daarna zag, dat zich van vele jongen, die zoo groot als een speldeknoop waren, ontlast hadden.

Telkens als de beweging in het hoofd begint, wordt de patient aangevallen door duizeligheid, flauwte en zenuwtrekkingen, die echter niet sterk zyn en maar kort duren.

Van waar komen die beesten in het hoofd van dat mensch? Ik heb tot beantwoording van die vraag

niets kunnen uitvorschen dan het volgende: zy kan zich herinneren, dat zy, een kind zynde van 9 tot 10 jaren oud, spelende met andere kinderen, een menigte Steenmotten verzameld had in een daartoe gegraven kuiltje in den grond; dat zy vervolgens digt daar by had liggen slapen; wakker wordende dien geheel en den volgende dag over doofheid geklaagd, en haar Vader eindelyk een Steenmot uit haar oor gehaald had, waar door de doofheid verdween.

Mogelyk is 'er toen ook wel een in den neus gekropen: maar hoe komt het dat de gevolgen daar van eerst 25 jaren daarna bespeurd worden? Wie zal dit beantwoorden? Ik hoorde ook liever een voldoende antwoord op de vraag: Door wat middel zal het mensch kunnen genezen worden?

Den 18. Aug. 1806. E. Wesselink, *Predikant te Wilp.*

En er komt nog een kwakzalver aan te pas ook, tenminste zo lijkt het. Van een bezoek aan een echte arts wordt niet gerept, er zal in zo'n klein dorpje ook wel geen arts hebben gewoond. Voor het zieleheil van de mens werd beter zorg gedragen dan voor het lichamelijke welzijn.

De betrouwbaarheid van het verhaal, dat best een verslag van een goed geslaagde, zij het weinig subtiele truc kan zijn, werd vergroot door de vermelding van het adres van de betrokkene en door het feit, dat het door een dominee werd verteld.

Nu wil ik niet beweren, dat dergelijke verhalen hele-

AGENDA

Dinsdag 11 december 1979 19.30 uur. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Lezingen in het kader van de tentoonstelling „De stad ten baat . . .“.

Dr. G. T. Haneveld, Een medisch-historisch onderzoek.

Excursie door het Archiefgedouw.

Woensdag 12 december 1979 20.00 uur. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5, Utrecht. De Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afd. Utrecht, organiseert een lezing door de heer L. Hartgerink, oud-leraar van de molenaarsvakschool, over het onderwerp „Malen door de eeuwen heen“.

16 november 1979 t/m 13 januari 1980. Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht. Tentoonstelling „Film en beeldende kunst 1900-1930“.

Vanaf 16 november 1979. Historisch Kostuumcentrum, Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht. Tentoonstelling „Galerij der Mode 1780-1980“. Een keuze uit eigen bezit van westerse en niet-westerse kleding.

Tot 15 december 1979. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tentoonstelling „De stad ten baat . . .“. Tien jaar aanwinsten van de Gemeentelijke Archiefdienst.

maal niet in de kranten uit die tijd voorkomen, maar in de weekbladen kwamen ze in vrijwel elk nummer voor, terwijl de krant daarvoor eigenlijk geen ruimte had. De behoefte aan rariteiten was toen groot, maar de krant kwam er niet aan tegemoet. Die was daarvoor te deftig, teveel gericht op voorlichting over politieke en belangrijke economische ontwikkelingen. De rol van de krant was tamelijk passief; als er een ziekte heerste konden autoriteiten en welwillenden zich via de krant tot het publiek wenden met goede of goed bedoelde adviezen. Als er geen ernstige kwalen geconstateerd waren zweeg de krant op het terrein van de gezondheidszorg. Dan was er alleen in de advertenties nog iets van de „medische” sfeer te proeven. Het betrouwbare gezicht dat de krant toen nog placht te trekken zal wel een reden zijn geweest waarom de wondermiddelen graag werden verkocht. Maar het zal ook wel duidelijk zijn geworden, dat het verschil tussen wat de echte medici deden en wat de kwakzalvers uithaalden vaak maar erg gering was. De kans om te genezen dank zij een middel dat de arts voor-

schreef was misschien niet eens zo erg veel groter dan wanneer men een middel gebruikte dat door een advertentie in de krant werd aangeprezen.

P. D. 't Hart

De advertenties en mededelingen, waarvan in de laatste twee afleveringen sprake is, zijn te vinden, in volgorde waarin ze zijn overgenomen, in de Utrechtse Courant van 5/1-1770, 30/5-1800, 4/3-1795, 9/3-1795, 12/4-1790, 30/1-1795, 6/7-1798, 28/10-1818.

Algemeene Konst- en Letterbode 1815, deel I, p. 302/03, id. 1816II p. 179 e.v., idem 1806II, p. 170/171.

Over Utrechtse dentisten: G. H. Bisseling, „Tandheekkundige aankondigingen uit Nederlandsche Couranten van vroeger”. In: Tijdschrift voor Tandheekkunde 1922. En: J. G. v. Cittert-Eymers, „De familie Dentz en de tandheekkunde, hoofdzakelijk te Utrecht”. In: F. E. R. de Maar e.a. Van tandmeesters en tandartsen; 100 jaar tandheekkundig onderwijs in Nederland. (Amsterdam, z.j.).

Het verdwijnen van onze patronymica

De mening dat onze patronymica voor een groot gedeelte eerst bij de invoering van de burgerlijke stand zouden zijn vervangen door familienamen die niet van de voornaam van de vader zijn afgeleid, vindt in de geschiedenis van De Bilt geen bevestiging. De eerste helft van de 18e eeuw was nog niet verstreken toen vrijwel iedereen zich daar reeds van een „eigenlijke” familienaam bediende. Honderd jaar vroeger was daarentegen het patronymicum nog algemeen gebruikelijk. Als voorbeeld daarvan laat ik hier de namen volgen van hen, die in 1646 de Biltse schepenbank bezetten:

Hermen Jans, Willem Gijsberts, Jochgum Jans, Pauwels Tonissen, Steven van Oostveen, Aelbert Gijsbertsen en Anthonis Paulsen.

Ter vergelijking nu de schepenen, die in 1746 aftraden:

Hendrik van Barneveldt, Gijsbert van Resant, Arnoldus de Greeff, Jorden Cornelisse Vos, Arien Jansz Pappelendam, Tijmen Versteeg en Gijsbert Anthonius in 't Velt.

De nominatie (voordracht of aanbeveling), die schout en schepenen in dat jaar voor de benoeming van nieuwe schepenen aan de ambachtsheer deden toekomen, zag er als volgt uit:

Arien Pauwelse van den Hoeven, Melchert van den Broek, Arien Klaasz van Strijkerbroek, Arien Versteeg, Reijer Aartse Baars, Peter Jansz in 't Velt en Jan Aartsz Verkroost.

Het verschil tussen de soorten namen in 1646 en

1746 is duidelijk. Het zou interessant zijn te weten of dit verschijnsel algemeen is, m.a.w. of het zich in dat zelfde tijdsbestek ook elders in gelijke mate voordoet en of de stad zich in dit opzicht nog onderscheidt van het platteland. Voor zover ik heb kunnen nagaan kwam dit onderwerp in het Maandblad niet eerder aan de orde.

P. H. Damsté

MAANDBLAD

oud-utrecht

52e jaargang - nummer 11 - november 1979

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.